

Q.DÁWLETNAZAROV SHIĞARMALARINIŃ LEKSIKALIQ- SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

Kaipnazarova Ulbanu

*Nókis mámleketlik pedagogikalıq
institutı*

Rezume: Maqolamizda tilimizdagi lingvistik birliklardan biri naql-maqollarning atributiv komponentligi badiiy tildagi qu'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bu'lib, Badiiy asarlarda qu'llanilishdagi su'z ma'nolarining ta'sirchalikdagi u'ziga xos xususyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.

Tayanch su'zlar: lingvistika, undalma, naql-maqollar, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, shakl.

Резюме: В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления атрибутивные компоненты пословицы в художественном языке. В художественных произведениях приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

Ключевые слова: лингвистика, обращения, пословицы, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.

Resume: In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of proverb units in an artistic language. In the works of , some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

Key words: linguistic, phraseological, language, kontekst, proverb, concerning, peculiarities, semantical, forma.

Tildiń leksikalıq mánileri túrlerin anıqlaw tili iliminiń baslı máseleleriniń biri bolıp, solardıń ishinde omonim, sinonim hám antonimlik mánililigi, sózdiń kontekstlik, stillik xızmeti menen baylanıshlıǵı tuwralı pikir júritiledi {1.1.28.}.

Omonimler boyınsha teoriyalıq bilim, kónlikpelerge iye bolıwda bir qansha wazıypalar belgilep alınadı. Omonim sózlerdiń salıstırmalı usıllardı basshılıqqa alıw arqalı, tákirarlaw hám juwmaqlaw sabaqları hám basqa da jusıllarda úyreniw maqsetke muwapıq boladı. Omonim sózler sóylewshiniń ayılǵan oyna, pikirine ulıwma subektivlik-obyektivlik qatnasın, bahasın bildiredi. Olar grammatikalıq jaqtan ózgermeydi, qaysı sóz shaqabınan qaysı formada qalıplesken bolsa, sol formada qollanıla beredi. Gápte, mazmunı hár qıylı máni ańlatıp stillik jaqtan máni ózgesheligine iye bolıp qollanıladı.

Omonim sózlerdiń morfologiyalıq tallaw sxeması tómendegilerden ibarat. 1. Kórkem teksttegi mánisi. 2. Jeke yamasa komponentligi. 3. Tiykarǵı yamasa funkcionallıq xızmeti. 4. Omonimlerdiń gápteği sintaksislik xızmeti.

Sóz hám sóz formalarınıń bir pútin sintaksislik birliklerdi dúziwi sintaksislik baylanıs arqalı iske asadı. Sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdiń komponentleriniń grammatikalıq baylanısqa túsiwi nátiujesinde payda boladı.

Omonim sózler, jay gáp, qospa gáp komponentlerin bir-biri menen óz-ara baylanıstırıwda sóz formaları, kómekshi sózler, orın tártip hám intonaciya qatnasadı. Omonim sózler hám jay gáptiń quramındaǵı sózler seplik formaları, tartım affiksleri, anıqlıq meyildiń betlik affiksleri arqalı baylanısadı.

Gáptiń quramında qollanılǵan omonimlerdi baylanıstırıwda olar feyildiń betlik emes hám betlik feyil formaları qatnasadı. Omonim sózlerdi sintaksislik baylanısqa túsiriwde dánekerler, tirkewishler, kómekshi atawıshlar qatnasadı. Sóz dizbegin dúziwde tikkeley qatnaspaydı, tiykarınan gáptegi birgelikli aǵzalardıń, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasın baylanıstırıp keledi. Atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılǵan sózlerdiń aldınan yamasa keyninen kelip olardı ekinshi bir mánili sóz benen baylanıstırıpadı. Omonim sózler kómekshilik xızmette kelgende ayırım atawısh sózler iyelik sepliginde kelgen sózlerden keyin kelip, olardı feyil sózler menen sóz dizbegin dúzedi. Gáptegi sóz dizbeginiń quramındaǵı sózler hesh qanday affikssiz hám modal sózlersiz orın tártibine qaray mánilik jaqtan baylanısadı. Mısalı,

Gúlsiz, adamlarǵa shashqan juparın,
Qansha shákirtiń bar, qansha sháháriń,
Báhár bolıp óner, bergen báháriń,
Kewlińizde ilham samalı eken.

Omonim sózler eki yamasa bir neshe núrden inarat bolıp, gápte sintalsislik xızmet atqaradı.. Olar atawısh modal sózlerdiń Omonim sózler hám feyil sóz dizbegi. Omonim sózlerdiń hár biri óz aldına bir neshe tarawlarǵa bólinip úyretiletuǵını eskertiledi. Gáptiń tiykarǵı belgileriniń biri sanaladı, sonıń menen birge gáptegi sózlerdi sóz dizbegine baylanıstırıw hám olardıń mánilik qatnasıqların durıs kórsetiwde onıń áhmiyeti úlken. Intonaciyaǵa baylanıslı Omonim sózler mánilik jaqtan gápte bir birinen ajıralıp turadı.

Omonim sózlerde sóz belgili bir túsiniktiń atı bolsa, al Omonim sózler jáne mánili sózlerdiń (eki ya onnan da kóp) mánilik hám grammatikalıq jaqtan bir – biri menen baylanısıp qospa uǵımdı bildirip keledi.

Mısalı,

Jibimes janlardıń bawırın eritken,
Úmit shashbawların birge órisken,
Kewillerdi jaqsılıqqa jeritken,

Sózi shiyrin qaraqalpaq ırǵaǵı. (Q.D.)

Sóz bir túsinikti bildirse (jeke, biraq juplasqan, dizbeklesken túrinde tursa da), al sóz dizbegine kirgen sózleri biri-biri menen grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısqa túsedı de, biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı bolıp keledi. Eń keminde eki mánili sózdiń biri-biri menen óz ara mánilik hám formalıq jaǵınan baylanıswın omonim sózler boladı. Omonim sózlereń keminde bit neshe mánili sózdiń grammatikalıq quralları járdemi menen birge qospalı mánini bildiredi, al gáp bolsa biziń tamamlanǵan oyımızdı bildiredi.

Sinonim sózler sóylewshiniń ayılǵan oyına, pikirine ulıwma subektivlik-obyektivlik qatnasın, bahasın bildiredi. Olar grammatikalıq jaqtan ózgermeydi, qaysı sóz shaqabınan qaysı formada qalıplesken bolsa, sol formada qollanıladı beredi. Sinonim sózler, jay gáp, qospa gáp komponentlerin bir-biri menen óz-ara baylanıstırıwda sóz formaları, kómekshi sózler, orın tártip hám intonaciya qatnasadı. Sinonim sózler hám jay gáptiń quramındaǵı sózler seplik formaları, tartım affiksleri, anıqlıq meyildiń betlik affiksleri arqalı baylanısadı.

Ayırım poeziya quramındaǵı gáplerdi mánilik baylanıstırıwda sinonim sózlerden ibarat feyildiń formaları qatnasadı. Sinonim sózlerdi sintaksislik baylanısqa túsiriwde dánekerler, tirkewishler, kómekshi atawıshlar qatnasadı. Sóz dizbegin dúziwde tikkeley qatnaspaydı, tiykarınan gáptegi birgelikli aǵzalardıń, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń arasın baylanıstırıp keledi. Atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılgan sózlerdiń aldınan yamasa keyninen kelip olardı ekinshi bir mánili sóz benen baylanıstırıpadı. Sinonim sózler kómekshilik xızmette kelgende ayırım atawısh sózler iyelik sepliginde kelgen sózlerden keyin kelip, olardı feyil sózler menen sóz dizbegin dúzedi. Gáptegi sóz dizbeginiń quramındaǵı sózler hesh qanday affikssiz hám modal sózlersiz orın tártibine qaray mánilik jaqtan baylanısadı. Mısalı, Shaması, mashinadan, iyesi –jalańbas, duǵıjım, qalasha kiyingen mennen qorqadı. Orın tártibiniń ózgeriwi sóz dizbeginiń gápke almasıwına alıp keliwi múmkin. Sinonimsózler eki yamasa bir neshe núrden inarat bolıp, gápte sintaksislik xızmet atqaradı.. Olar atawısh modal sózlerdiń sóz dizbegi hám feyil sóz dizbegi. Sinonimsózler hám basqa sóz dizbegi tuwralı aldın-ala maǵlıwmat beriledi. Bulardıń hár biri óz aldına bir neshe tarawlarǵa bólinip úyretiletuǵını eskertiledi. Gáptiń tiykarǵı belgileriniń biri sanaladı, sonıń menen birge gáptegi sózlerdi sóz dizbegine baylanıstırıw hám olardıń mánilik qatnasıqların durıs kórsetiwde onıń áhmiyeti úlken. Intonaciyaǵa baylanıslı sóz dizbegi hám gáp bir- birinen ajıralıp turadı.

Sinonim sózler bir- biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Sinonim sózlerde sóz belgili bir túsiniktiń atı bolsa, al sınańlasında sózlerdiń (eki ya onnan da kóp) mánilik hám grammatikalıq jaqtan bir – biri menen baylanısıp awıspalı uǵımdı bildirip keledi. Mısalı,

Shiyrin tiliń erkelenip sózlegen,
Kirpigiń oq júreklerdi gózlegen,
Bunday da bolar ma, ráwshan kóz degen,
Muhabbetiń ushqını bar olarda. (Q.D.)

Sóz bir túsinikti bildirse (jeke, biraq juplasqan, dizbeklesken túrinde tursa da), al sóz dizbegine kirgen sózleri biri-biri menen grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısqa túsedı de, biri baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı bolıp keledi. Eń keminde eki mánili sózdiń biri-biri menen óz ara mánilik hám formalıq jaǵınan baylanısıwın sóz dizbegi boladı. Sóz dizbegi eń keminde eki mánili sózdiń grammatikalıq quralları járdemi menen birge qospalı mánini bildiredi, al gáp bolsa biziń tamamlanǵan oyımızdı bildiredi. Sóz dizbegi tilimizde, tiykarınan nominativlik xızmet atqarsa, gáp kommunikativlik xızmet atqaradı, yamasa sóz dizbegi qanday da málim bir nárseniń qospalı mánisin bildiriw xızmetin atqaradı. Gáp tamamlanǵan oydı bildiredi de, adamlardıń biri-biri menen qatnas quralına aylanadı. Sinonim sózlerden grammatikalıq qurallardıń járdeminde gáp quraladı. Ayırım gáplerdiń sóz dizbeklerine uqsap turatuǵın orınları boladı. Biraq sóz dizbegi menen gáp arasında parq boladı. Sinonimsózler haqqında ayılǵanda sóz-sóz dizbeginiń materialı ekenligin, al sóz dizbegi gáptiń materialı ekenligin mısallar járdeminde túsendiriw paydalı. Sinonim sózlerdegi sózler qálegen sózlerdiń baylanısıwınan, qosındısınan, dizbeklesiwinen bola bermeydi, olardıń dúziliwinde qandayda bir grammatikalıq belgiler yamasa tilge tán zańlılıq bar. Sinonim sózler dizbegi eki atlıq yamasa eki kelbetlik sózlerdiń ápiwayı dizbeginen bolmaydı. Qálegen atlıq sózler hár túrli grammatikalıq baylanıslar nátiyjesinde atawısh sóz dizbegin dúzedi. Sóz dizbegi, sózlerdi dizbeklewshi grammatikalıq qurallar menen dáslep tanısqannan soń oqıwshılar ámeliy kónlikpege iye bolıp, jazba shınıǵıwları orınlay aladı. Sinonimsózlerdiń túrlishe dizbeklesiwin jáne leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik dizbeklerdiń ózgeshelikleri toómendegilerden ibarat. Leksikalıq, morfologiyalıq dizbektiń hár biri leksikalıq bir máni bildiredi. Qospa sózdiń quramındaǵı komponentler bir-biri menen birlesip bir túrdegi mánini ańlatadı.

Sinonim sózlerde qospa sózler bir sorawǵa juwap beredi hám gáptiń quramında bir aǵza xızmetinde jumsaladı. Sinonim sózlerden ibarat sóz dizbekleri

haqqında, onıń mánileri, dúzilisi tuwralı ápiwayı maǵlıwmat alǵan menen gápti dúziwshi sózlerdiń baylanısıw usılların ele tolıq bilmeydi. Sebebi, sózler bir-biri menen mánilik hám sintaksislik baylanısqa túsip dizbek qura aladı hám ol gáplik qásiyetke iye boladı, yamasa máni ańlatıwshı bir túsinikti bildiretuǵın sintaksislik birlikti payda etedi.

Sinonim sózler payda bolıwın túsiniw ushın leksika menen morfologiyani jaqsı biliw, onı tolıq ózlestirip alıw shárt. Sebebi, sózler arasındaqı leksikalıq baylanıs penen morfologiyalıq baylanıstı jáne sintaksislik baylanıslardı túsiniw hám olardı ayıra biliw qıyın. Sintaksislik baylanıslar arasındaqı ayırmashılıqlardı mısallardı dáliylew arqalı túsindiriledi. Sinonimsózler menen qospa sóz arasındaqı ózgeshelikler, olar menen gáp arasındaqı ózgeshelikler, sózlerdi sintaksislik baylanısqa túsiretuǵın grammatikalıq qurallar, sintaksislik baylanıstıń túrlerin durıs ayırıw, sózler arasındaqı sintaksislik dizbeklesiw menen, morfologiyalıq, leksikalıq dizbeklerdiń ayırmashılıǵın jaqsı biliw kerek boladı.

Sinonim sózler haqqında oqıwshılardıǵa teoriyalıq bilim beriliw menen birge olardıń bilim kónlikpesin payda etiw ushın ámeliy jumıslar alıp barıladı. Sinonim sózler atlıq sózlerden bolǵanda kóbinese ataw hám iyelik seplikleri menen bildiriledi. İzafetlik jol menen baylanısatuǵın atawısh sinonimlik dizbekleri hár túrli mánilerde qollanıladı. Bunday sóz dizbekleriniń ózgeshelikleri, ondaqı sózlerdiń baylanısıwları ilimiylik princip tiykarında bayanlanadı. İzafetlik baylanıstaǵı atawısh sóz dizbeklerindeki sózlerdiń baylanısıwları anıqlamalar menen túsindirile bermesten, materialdıń xarakterine qaray kórsetpelilikten, ámeliy jumıslar orınlawdan paydalanıwǵa boladı. Ol ushın izafetlik baylanıstaǵı sózlerdiń barlıq túrin anıqlaytuǵın kórsetpe qural tayarlanadı, oǵan tiyisli mısallar jazıladı. Sózlerdiń mánilik belgileri, baylanısıw usıllar teoriyalıq jaqtan talqılanıp, sol sózlerdiń gápte qollanıwları dáliyllenedi.

Sinonim sózler dizbekleriniń kelbetlik penen sanlıq sóz shaqaplarınan bolatuǵını tuwralı maǵlıwmat berilgende olardıńhár birine mısallar alınıp, salıstırılıp úyretiledi. Kelbetlik sóz shaqabınıń qosımtalar menen dúzilgen atawısh sóz dizbekleriniń formaları, mánilik belgileri bar. Kelbetlik sóz shaqabınan dúzilgen atawısh sóz dizbekleriniń basqa sóz dizbeklerinen ózgesheligin anıqlawda tekstler boyınsha sintaksislik tallaw ótkeriw, sózler járdeminde gápler dúziw, berilgen gáplerden yamasa tekstten kelbetlikten bolǵan atawısh sóz dizbeklerin tabıw, olardı mánilik belgileri boyınsha toparlardıǵa ajratıw sıyaqlı jumıs túrleri júrgiziledi.

Ardaqlaǵan ataday,

Yarın súygen yar kibi,
Ne náirse bar muqaddes,
Xalıqlıq namıs-ar kibi?

Sıbızgı bop sırnıqsa,
Eljireter nalası,
Ún qospastan turalmas,
(Hár) qaraqalpaq balası.

Sinonim sózlerdiń sanlıqlardan bolǵan sóz dizbekleri dúzilisi boyınsha ózgesheligi menen basqa sóz dizbeklerine uqsas emes. Sanlıq sóz shaqabınıń semantikalıq toparları arqalı aniqlawǵa boladı. Olardıń qandy sózler járdeminde sóz dizbegin dúzetuǵınlıǵı faktler tiykarında túsindiriledi. Bul awıspalı máni sózdiń kórkem tekstte sintaksisilik xızmetke baylanıslı awısıp keliwi arqalı jasaladı. Funkciyonallıq awıspalı shártli mánili sóz emociyonallıq xarakterge iye bolıp, onıń tásirsheńligi kúshli boladı.

Uytqıdı goy, uytqır dúbeley,
Júregimde haslan seyilmes.
Jaynap-jasna, dolańshı gúldey,
Nur shash, báhár tańına megzes. (Q.D.)

Sinonim sózlerdiń stillik qollanıwı hám áhmiyeti. Til iliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde kóp mánilerine bay sózlerdi ámeliy jaqtan qollanıwdaǵı ózgeshe bir túr retinde, semantikalıq máni birligi sıpatında bahalanadı. Kóp mánilikke iye sózler kórkem sóz ustasınıń sheberligine baylanıslı qalıplese, dóretpeniń sapalıq dárejesiniń artıwında xızmet etedi hám til baylıqlarınıń úlken bir toparın payda etip, troplardıń ishinde ayrıqsha orındı iyeleydi.

Antonimlik mánilik kontekstti úyrenip barǵan sayın tek anaw, ya mınaw qısqa tekst hám mısallardıń bazasında til qubılısları menen faktlerine analiz isletiw menen ǵana sheklenip qalmastan, belgili bir konkret kórkem shıǵarmanıń tilin baqlaw, ol tuwralı kórkem shıǵarma oqıwshılarınıń juwmaq shıǵarıwına da alıp keledi. Onıń ústine tildegi tariyxıy ózgerislerge, jetilisiwlerge názer awdarıw, tildiń rawajlanıwın baqlawdı kórkem ádebiyat shıǵarmalarınıń tutqan ornı girewli, sózlerdiń sóz mánisleriniń hár qanday túrleri onda kóbirek kózge taslanadı. Til ústinde ásirese, kórkem sóz ustalarınıń shıǵarmalarınıń tili ústinde jumıs islew, - olarǵa tallaw jasaw durıs túsiniǵin ǵana keltirip shıǵarıp qoymay, al ulıwma qaraqalpaq tilindegi tillik kóp mánilik qubılıslardı da tereń úyreniwine, bilim

kónlikpelerine iye bolıwına, olardı tallay alıw uwıbına, tereń biliwge kónligiwin keltirip shıǵaradı.

At shaptım zamana janın suwırıp,
Atım zoriqqanda jayaw juwırıp,
Janımdı quwırmash etip quwırıp,
Júrekke sońı joq árman áperdim.

Poetikalıq dóretpelerde kórkem sóz sheberiniń dóretiwshilik izleniwleri, tapqırlıǵı menen ustalıǵı sheshiwshi ról atqaradı. Onda shayırdıń kórkem suwretlewdegi originallıǵı, navatorlıǵı, batırlıǵı usaǵan poetikalıq sapalar qalıpleseı. Eń jaqsı ádebiy shıǵarmalarǵa tán onıń kompaziciyasına, ideyasına, mazmunına, sapalıqqa obrazlılıq penen tásirsheńlikke, estetikalıq zawıqlıqqa tiykar bolatuǵın qurılıslıq elementleriniń joqarı sapada shólkemlesiwine tiykar bolatuǵın barlıq elementleri menen bir qatarda poetikalıq tili arqalı dóreydi. Hár qanday poetikalıq shıǵarmada oqıwshıǵa dárhal seziletuǵın originallılıq janalıq, navatorlıq mine poeziyasınıń bahalılıǵın anıqlawshı sol belgilerdiń dál kórinisleri arqalı ǵana payda boladı. Til iliminde tán alınıwınsha, antonimlik kóp mánilik sóylewdiń hám onı jazıwdaǵı obrazlılıǵı, ekspressivliligi menen tikkeley baylanıslı tillik stilistikalıq, semantikalıq-stilistikalıq kategoriyalar bolatuǵın bolsa, onda olardıń denotatlıq, signifikatlıq, atamalıq qatnaslarına hám baylanıslarına tiykarlangan tematikalıq toparlarına, olardıń kórkem shıǵarmada stillik qollanıw halatların anıq faktler bazasında lingvostilistikalıq jaqtan baha beriw oǵada zárúr. Óytkeni, obrazlı-kórkem ekspressiya ádebiy shıǵarmada shólkemlestiriwshi, poeziya menen prozanı basqa funktsionallıq stillerden ajratıwǵa sebepshi bolatuǵın tiykarǵı dúzilislik elementlerden esaplanadı. Obrazlılıq hám kórkemlilik arqalı obrazlar, kartinalar, turmıs saxnaları anıq sáwlelenedi, olar eń áhmiyetli estetikalıq sapa bolıp tabıladı. Sóylew obrazlıǵı sóylew qurallarınıń mazmunlıq ózinshelligi, olardıń qollanıw usılları hám qollanılatuǵın ornı arqalı dóreydi. Sózde ekspressiyanıń payda bolıwı, mánilik kúramınıń keńeyiwi hám qospalanıwı, onıń dúzilisinde qosımsha mánilik boyawlardıń dórewi menen birge iske asadı. Bul bahalawshı-sıpatlawshı qásiyetler menen belgiler sóylewdiń áhmiyetli belgilerinen ibarat.

Ádebiyatlar

1. G'.A.Abdirah'manov. Úzbek tili sintaksisidagi murakkab gaplar masalasiga doir. Úzbek tili va adabiëti masalalari. 1962. №3.
2. K.Axanov. Grammatika teoriyasının' negizderi. "Mektep" baspası. Almatı, 1972.

3. N.A.Baskakov. Karakalpakskiy yazık. Tom-I, II chast. Moskva, 1959.
4. M.B.Balaqev. Sovremenniy kazaxskiy yazık. Sintaksis. Alma-ata, 1969.
5. X.Baltabaeva. Úzbek tilida murakkablashgan soda gaplar. Toshkent, 1969.
6. E.Berdimuratov. A'debiy tildin' funktsionallıq stillerdin' rawajlanıwı menen qaraqalpaq tilinin' leksikasının' rawajlanıwı. Nókis, 1973.
7. A.Bekbergenov. Qaraqalpaq tilinin' stilistikası. Nókis."Qaraqalpaqstan", 1990.
8. G. Dáwletova. Gulistan. Qosıqlar toplamı. T."Yangi nashr" nashryoti. 2020.

